

Mariusz Mohyluk

Echa radzieckiego ustawodawstwa karnego w piśmiennictwie prawniczym II Rzeczypospolitej

Summary

In 1917, after October revolution, the Bolsheviks took power in Russia. In this new type of state, with the system of "dictatorship of the proletariat", new penal law was created. This phenomenon was in the field of interest of Polish scientists, among them lawyers. In the beginning of 1920s several institutions were created to make research on this topic. The most important of them was Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej (Scientific and Research Institute of Eastern Europe) in Wilno (Vilnius). The founders of this Institute are regarded as fathers of Polish school of sovietology. The research was also made by the individuals. In the field of penal law, the most important of them are Juliusz Makarewicz and Rafał Lemkin. They published the most valuable works in this time.

I. Uwagi wstępne

W latach 1917–1939 radzieckie prawo karne ulegało dynamicznym zmianom. Przyczyn takiego stanu rzeczy można upatrywać po pierwsze – w bezwzględnym dążeniu rewolucyjnej dyktatury proletariatu do przebudowy społeczno-politycznej państwa radzieckiego i po drugie – w pobudkach czysto ideologicznych. Począwszy od październikowego puczu w Pałacu Zimowym w roku 1917 (właściwie do końca 1920 r.) bolszewicy walczyli z zewnętrznym i wewnętrznym wrogiem klasowym. „Stary aparat państwowy zostanie doszczętnie rozbity i stworzony zostanie nowy aparat rządzenia w postaci organizacji radzieckich” – zapowiadał W. I. Lenin w referacie wygłoszonym 7 listopada 1917 r. na posiedzeniu piotrogardzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich¹. Rewolucyjnym sądom polecono, aby kierowały się „w swoich orzeczeniach i wyrokach ustawami obalonych rządów tylko o tyle, o ile takowe

¹ <http://www.marxists.org>

nie zostały obalone przez rewolucję i nie sprzeciwiają się rewolucyjnemu sumieniu i rewolucyjnej świadomości². Pojęcia *rewolucyjne (socjalistyczne) sumienie i świadomość prawna* stały się więc – jak zauważył A. Bosiacki – „kluczową klauzulą generalną nowego porządku prawnego”³. Moim zdaniem, terminy te miały służyć także – począwszy od *Dekretu o sądzie nr 1* – szybkiej deprecjacji i likwidacji przedrewolucyjnego ustawodawstwa.

W ten sposób dotychczasowy system prawny zaczęto traktować posiłkowo, a nadrzędną doktryną porządku państwowego stała się doktryna *praworządności rewolucyjnej*, u źródeł której legły właśnie wymogi rewolucyjnego sumienia i klasowe interesy proletariatu. W związku z tym, kształtujące się prawo karne zmieniało całkowicie swoją treść klasową, gdyż miało bronić wyłącznie zdobyczy państwa robotników i chłopów przed zamachami ze strony jego przeciwników. Ten klasowy charakter prawa karnego wywodziło z marksistowskiego założenia, że w ogóle prawo pojawia się dopiero wówczas, gdy powstaje państwo. „Historia wykazuje – pisał Lenin – że państwo jako aparat przymusu, powstawało tylko tam i wtedy, gdzie i kiedy powstawał podział społeczeństwa na klasy – tzn. podział na takie grupy ludzi, z których jedne mogą stale przywłaszczać sobie prace innych, gdzie jeden wyzyskuje drugiego”⁴. Prawo karne, istniejące tylko w państwie, chroniło interesy klasy panującej, a więc „wyzyskiwaczy przed zamachami ze strony wyzyskiwanych”.

Podążając tym tokiem myślenia, trudno mówić o państwie i prawie radzieckim, co jest oczywistą sprzecznością w świetle zaistniałych faktów historycznych. Nie ma bowiem wątpliwości, że od 1917 r. władzę skutecznie przejmowali bolszewicy, którzy na gruzach carskiego gmachu budowali państwo nowego typu – robotniczo-chłopskie, gdzie nadrzędnym stało się prawo karne nowego typu. Prawo to powstawało spontanicznie, *ad hoc*, a jego źródłem stawały się rewolucyjne sumienie i świadomość. Mieli je w swoim arsenale bolszewicy. Pierwszym zadaniem ich dyktatury było złamanie oporu obalonych

² Punkt 5) *Dekretu o sądzie nr 1* z 24 listopada 1917 r. stanowi: „Sądy lokalne rozpatrują sprawy w imieniu Republiki Rosyjskiej i kierują się w swoich orzeczeniach i wyrokach ustawami obalonych rządów tylko o tyle, o ile takowe nie zostały obalone przez rewolucję i nie sprzeciwiają się rewolucyjnemu sumieniu i rewolucyjnej świadomości prawnej”. W art. 36 *Dekretu o sądzie nr 2* z 15 lutego 1918 r. (w części jedenastej *O obowiązujących ustawach*) czytamy: „W sprawach cywilnych karnych sąd kieruje się ustawami cywilnymi i karnymi dotychczas obowiązującymi tylko o tyle, o ile takowe nie zostały uchylone przez dekrety Centralnego Komitetu Wykonawczego i Rady Komisarzy Ludowych oraz nie są sprzeczne z socjalistyczną świadomością prawną [...]”. W art. 3 *Dekretu o sądzie nr 3* z 13 lipca 1918 r. natomiast umożliwiono „lokalnym sądom ludowym orzekanie kar do 5-ciu lat pozbawienia wolności, w oparciu o dekrety Rządu Robotniczo-Chłopskiego i socjalistyczne sumienie”. Zob. A. Bosiacki, *Utopia władza prawo. Doktryna i koncepcje prawne „bolszewickiej” Rosji 1917–1921*, Warszawa 1999, s. 341–353.

³ *Ibidem*, s. 153.

⁴ W. I. Lenin, *O państwie*, Warszawa 1950, s. 11.

klas i obrona kraju przed najazdem z zewnątrz. „Państwo sowieckie – pisał Konstanty Grzybowski – nie jest państwem prawnym. Podstawą działalności organów państwowych oraz praw i obowiązków obywateli nie są obiektywne normy prawne, uprzednio opublikowane i mogące ulec zmianie tylko w pewien z góry określony sposób. Naczelną zasadą porządku państwowego jest pewna doktryna polityczno-socjalna, doktryna komunistyczna, a normy prawa pisanego stanowią jedynie wytyczne”⁵. Ignacy Czuma słusznie zauważył, że prawo w Związku Radzieckim „jest systemem norm socjalnych, wytwarzanych i utrzymywanych przez określoną siłę społeczną. Prawo tworzą ci, którzy mają siłę, norm tych broni w dalszej konsekwencji ta sama siła, która powstanie normy inspiruje, która normy dla siebie urządza. Tak wygląda teza sowiecka o prawie. Ponieważ zaś w sowietach siła ta formalnie należy do klasy proletariatu, zatem łatwo nam określić sobie kierunek treściowy wytwarzanych norm. To jest całe usprawiedliwienie prawa”⁶.

Decydującą rolę w rozwoju radzieckiego prawa karnego odegrały *Przewodnie zasady prawa karnego RSFR z 12 grudnia 1919 r.*⁷ Były one pierwowzorem części ogólnej przyszłego kodeksu karnego i stanowiły w zasadzie podsumowanie doświadczeń sądów radzieckich w ciągu pierwszych dwóch lat ich istnienia. We wstępie *Przewodnich zasad* sformułowano zasady ogólne radzieckiego „proletariackiego prawa karnego”. Podkreślono w nim, że proletariatu, który zdobył władzę „zburzył burżuazyjny aparat państwowy” i „całe prawo burżuazyjne, jako system norm, które za pomocą zorganizowanej przemocy podtrzymywały równowagę interesów klas społecznych na korzyść klas panujących (burżuazji i obszarników)”. W końcowej części wstępu określono zadania radzieckiego prawa karnego: „Celem oszczędzania sił, uzgodnienia i scentralizowania rozproszonych poczynań proletariatu winien wypracować zasady okiełznania swych wrogów klasowych, stworzyć metodę walki z wrogami nauczyć się posługiwania tą metodą. Przede wszystkim zaś winno to dotyczyć prawa karnego, którego zadaniem jest walka z tymi, co naruszają nowe zasady współżycia, kształtujące się przejściowo w okresie dyktatury proletariatu (podkr. moje – M. M.). Dopiero po ostatecznym złamaniu oporu obalonych klas burżuazyjnych i pośrednich, po wprowadzeniu ustroju komunistycznego proletariatu zniszczy również państwo jako organizację

⁵ *Antykomunizm polski. Tradycje intelektualne*, B. Szlachta (red.), Kraków 2000, s. 145–146.

⁶ *Ibidem*, s. 150.

⁷ W polskich opracowaniach okresu międzywojennego tłumaczono je jako *Dekret o naczelnym zasadach prawa karnego RSFSR* (np. w: R. Lemkin, *Kodeks karny Rosji Sowieckiej 1927*, Warszawa 1928, s. 9), a we współczesnych jako *Przewodnie zasady prawa karnego*. Zob. K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, Warszawa 1993, s. 361; M. Filar, *W służbie utopii. 73 lata radzieckiego prawa karnego*, Toruń 1992, s. 13–14; A. Bosiacki, op. cit., s. 225–231.

przemocy i prawo jako funkcję państwa⁸. Stąd wniossek, że cel – mglista wizja ustroju komunistycznego – miał uświęcać środki – proletariackie prawo radzieckie.

Polskim naukom społecznym okresu międzywojennego nieobojętne były przemiany bolszewickiej Rosji. Badacze systemu radzieckiego, głównie prawnicy, chętnie zajmowali się prawem państw totalitarnych, jego podstawami teoretycznymi i praktyką. Od początku lat 20. rozpoczął się cały nurt badań indywidualnych i zinstytucjonalizowanych⁹. Spośród instytucji najważniejszą był wileński Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej, którego twórców (m.in. Stefana Ehrenkreutza, Wiktora Sukiennickiego, Stanisława Swianiewicza, Witolda Staniewicza, Mariana Zdziechowskiego), wywodzących się głównie z Uniwersytetu Stefana Batorego, uważa się za prekursorów polskiej szkoły sowietologicznej. Za pierwszą pracę poświęconą badaniom nad prawem i ustrojem Związku Sowieckiego można uznać książkę I. Czumy *Konstytucja Rosji Sowieckiej*¹⁰. Problematyką tą zajmowali się również inni wybitni prawnicy II Rzeczypospolitej tacy, jak: Konstanty Grzybowski, Waław Komarnicki, Władysław Leopold Jaworski, Waław Makowski i Szymon Rundstein.

Do poznania radzieckiego ustawodawstwa karnego wydatnie przyczynili się Juliusz Makarewicz¹¹ oraz Rafał Lemkin¹², którzy – moim zdaniem – opublikowali najobszerniejsze i najwartościowsze pod względem merytorycznym prace, tj. *Kodeks karny republik sowieckich*¹³ i *Kodeks karny Rosji Sowieckiej 1927*¹⁴. Jednakże od razu należy podkreślić, że dotyczyły one wyłącznie kształtującego się w latach 1917–1927 radzieckiego materialnego prawa (ustawodawstwa) karnego, a więc ich rozważania były zawężone do określonego przedziału czasowego i określonej problematyki karnistycznej.

⁸ A. A. Gercenzon, *Prawo karne. Część ogólna*, Warszawa 1952, s. 105–107.

⁹ Zob. M. Kornat, *Bolszewizm. Totalitaryzm. Rewolucja. Rosja. Początki sowietologii studiów nad systemami totalitarnymi w Polsce (1918–1939)*, Kraków 2004 i tam dalsza literatura na ten temat; M. Mohyluk, *Prawo radzieckie w nauce i publicystyce prawniczej II Rzeczypospolitej – stan badań i problemy badawcze*, [w:] *Miscellanea historico-iuridica*, A. Lityński i P. Fiedorczyk (red.), t. 2, Białystok 2004, s. 67–81.

¹⁰ I. Czuma, *Konstytucja Rosji Sowieckiej*, Kraków 1923.

¹¹ Współtwórca polskiego Kodeksu karnego z 1932 r., znany w Europie jako autor dzieła pt. *Einführung in die Philosophie des Strafrechts auf Entwicklungsgeschichtliche Grundwag*, Stuttgart 1906.

¹² Znany na forum nauki światowej jako twórca pojęcia *genocidium* (ludobójstwo) i autor książki *The Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Washington 1944.

¹³ J. Makarewicz, *Kodeks karny republik sowieckich*, Warszawa 1926.

¹⁴ R. Lemkin, *Kodeks karny Rosji Sowieckiej 1927*, op. cit.

2. Radzieckie ustawodawstwo karne w poglądach J. Makarewicza

Poglądy J. Makarewicza na temat prawa karnego stanowią ogromny wkład w dziedzinę nauk prawnych. Był on przedstawicielem kierunku socjologicznego¹⁵. Lwowski karnista został uznany za jednego z najwybitniejszych przedstawicieli tej szkoły. „Prawo karne – pisał – jest to ogół przepisów obowiązujących w danej grupie społecznej a określających zastosowanie kary (lub innych typów reakcji społecznej) do sprawców czynów uznanych za karygodne”¹⁶. Punktem wyjścia do rozważań o prawie karnym była zawsze pewna grupa społeczna i jej interesy. Ustawa karna jest negatywem fotograficznym tej grupy „malującym dla historyka czy socjologa w sposób jasny stan współczesnej cywilizacji, budowę społeczną, potrzeby i ideały danego społeczeństwa”¹⁷. Koncepcja prawa karnego, stworzona przez J. Makarewicza, opierała się na spójnym systemie naukowym, posługującym się metodą porównawczą i odwołującym się do tzw. „nowożytniej filozofii prawa”, mającej na celu poszukiwanie pożądanego ideału w prawie. Fundament nowoczesnego prawa karnego tworzą więc następujące założenia:

- prawo karne stanowi wyłączną podstawę odpowiedzialności karnej;
- prawo karne jest gwarancją swobód obywatelskich i wszelkie wyjście poza ściśle unormowane kodeksem granice tych swobód jest ich pogwałceniem¹⁸;
- w prawie karnym obowiązują zasady: *nullum crimen, nullum poena sine lege, nulla poena sine lege scripta*, zakazu retroakcji i stosowania analogii, subiektywizmu i indywidualizacji odpowiedzialności karnej.

Prawo karne jako byt społeczny powinno pełnić przede wszystkim funkcję odwetową z koniecznym uwzględnieniem zasady celowości kary. W systemie karnym J. Makarewicza nie było miejsca na prewencję generalną. Głównym celem kary jest oddziaływanie na sprawcę w kierunku jego przemiany, tak by w przyszłości nie popełniał przestępstw. Kwestie prewencji generalnej proponował przesunąć na grunt postępowania doraźnego. Prawo karne powinno także spełniać funkcję gwarancyjną i ujęte w ustawach być „magną chartą przestępcy”. Obywatel państwa nowożytnego otrzymał w kodeksie karnym gwarancję, że nie spotka go kara za nic innego, jak tylko za to, co jest przewidziane w tym akcie prawnym¹⁹. Rozwój prawa karnego – zdaniem J. Makarewicza

¹⁵ M. Wąsowicz, *Nurt socjologiczny w polskiej myśli prawnokarnej*, Warszawa 1989, s. 79–95.

¹⁶ J. Makarewicz, *Prawo karne. Wykład porównawczy*, Lwów – Warszawa 1924, s. 1.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ S. Pławski, *Walka Makarewicza o praworządność*, „Państwo i Prawo” 1966, nr 2, s. 240.

¹⁹ J. Makarewicz, *Czy nowelizować kodeks karny?*, „Głos Sądownictwa” 1938, nr 3, s. 188.

– powinien iść w kierunku skutecznego zabezpieczenia społeczeństwa przed sprawcą. Makarewicz postulował uniezależnienie prawa karnego od polityki. Obserwując przemiany ustawodawstwa w Rosji Radzieckiej i w III Rzeszy, dostrzegł przeciwne tendencje. W państwach tych zauważył zmiany w relacjach między państwem a obywatelem. Państwo, w imię swoich doktrynalnych racji, stało się celem samym w sobie kosztem jednostki²⁰.

Biorąc pod uwagę powyższe poglądy J. Makarewicza na temat prawa karnego, warto przyjrzeć się jego badaniom nad radzieckim prawem karnym. Najwięcej pisał o nim we wspomnianej publikacji: *Kodeks karny republik sowieckich*²¹.

Idea tłumaczenia na język polski radzieckiego kodeksu karnego z roku 1922 powstała na prowadzonych przez profesora J. Makarewicza zajęciach seminarium „kryminalistycznego” Katedry Prawa Karnego Wydziału Prawa Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. W 1927 r., dzięki pomocy swoich asystentów i uczestników seminarium (m.in. Rafała Lemkina, Ludwika Dworaka, Zdzisława Papierkowskiego), opublikował *Kodeks karny republik sowieckich*. Już w pierwszych zdaniach swojego obszernego wstępu zastrzegł, że przystępując do kompleksowego badania tego kodeksu (dalej: KKR), należy brać pod uwagę nie tylko rozwiązania prawne, ale także kwestie systemu społecznego i gospodarczego²². Sam podjął się dokonania analizy ściśle prawniczej, zgodnie się z podziałem KKR na część ogólną i szczegółową.

Charakteryzując obowiązywanie KKR ze względu na miejsce, J. Makarewicz zwrócił uwagę na bardzo szeroko pojętą zasadę narodowości podmiotowej (obecnie zasada obywatelstwa), gdyż obywatel radziecki odpowiadał za każde przestępstwo, popełnione także poza granicami państwa radzieckiego (art. 2 KKR). Znacznie wężiej potraktowana była zasada „narodowości” przedmiotowej (zasada przedmiotowa). Cudzoziemiec za przestępstwo popełnione za granicą odpowiadał tylko o tyle, o ile było ono skierowane przeciw „podstawom ustroju państwowego” lub jej „sile zbrojnej” (art. 3).

W artykułach tych nie wzmiankuje się o innych dobrach państwa, np. o zamachach na znaki pieniężne, czy też dobro obywatela radzieckiego. Zdaniem J. Makarewicza, takie rozwiązanie nie ma nawet surogatu w postaci zasady represji wszechświatowej, ponieważ KKR, w najmniejszej choćby rozciągłości, jej nie stosuje. Można jednak polemizować z tą opinią. Lwowski

²⁰ Idem, *Prawo karne i prawa obywatela*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1936, t. 16, s. 95–118. Więcej o J. Makarewiczu i jego poglądach na temat prawa karnego zob. w: K. Pol, *Poczet prawników polskich*, Warszawa 2002, s. 855–878 oraz w: *Prawo karne w poglądach profesora Juliusza Makarewicza*, A. Grześkowiak (red.), Lublin 2005.

²¹ Zob. przyp. 13.

²² J. Makarewicz, *Kodeks karny*, op. cit., s. 7.

profesor nic nie wspomniał o art. 4 KKR, w którym wyraźnie zastrzeżono dopuszczalność wyjątków od obowiązywania art. 2 i 3 KKR na podstawie szczególnych umów, zawartych przez RSFR z poszczególnymi państwami²³. Ostrożność ustawodawcy radzieckiego co do wprowadzenia zasady represji wszechświatowej wynikała – moim zdaniem – z przeświadczenia, iż ma ona sama w sobie na celu walkę z ruchem rewolucyjnym.

W art. 23 KKR w brzmieniu: „Kodeks karny stosuje się do wszystkich czynów, które przed wprowadzeniem tegoż w życie nie były jeszcze przed sąd rozpatrywane” została sformułowana zasada co do obowiązywania ustawy pod względem czasu. W ocenie J. Makarewicza usankcjonowano w ten sposób jasno zasadę *lex retro agit*. Taka regulacja ułatwiała prowadzenie procesów przeciwko osobom dawnego systemu, oskarżonych o działania kontrrewolucyjne²⁴. Potwierdzał ją art. 67 KKR, który stanowił o „czynnych działaniach lub czynnej walce, podjętych przeciwko klasie robotniczej i ruchowi rewolucyjnemu w czasie ustroju carskiego na odpowiedzialnych lub specjalnych poufnych (wywiad) stanowiskach”, a decyzję o ewentualnym ich przedawnianiu pozostawiono do uznania sądu (art. 33 KKR).

W dalszych rozważaniach na temat KKR J. Makarewicz skoncentrował się na pojęciu przestępstwa. Kodeks z roku 1922 (jak i późniejszy z 1927 r.) podawał rodzajowe określenie przestępstwa. Art. 6 KKR stanowił: „Za przestępstwo poczytuje się wszelkie społecznie niebezpieczne działanie lub zaniechanie, zagrażające podstawom ustroju sowieckiego, oraz porządkowi prawnemu, który przez Władzę Robotniczo-Włóściańską ustanowiony został na przejściowy okres czasu, prowadzący do ustroju komunistycznego”. To szerokie określenie dopuszczało interpretację prowadzącą do tego, iż właściwie każde działanie lub zaniechanie obywatela mogło być naruszeniem porządku prawnego²⁵. Uzupełnieniem cytowanego artykułu był niewątpliwie art. 10²⁶. Wprowadzał on zasadę analogii, łamiąc zasadę *nullum crimen, nulla poena sine lege*. W świetle tych przepisów każdy obywatel był potencjalnym kandydatem na przestępcę. W identyczny sposób definiowano przestępstwo w *Przewodnich zasadach prawa karnego RFSRR* z roku 1919 (w art. 5 i 6). Definicje te akcentowały klasową istotę przestępstwa, podkreślając jego niebezpieczeństwo społeczne, przy jednoczesnym zachowaniu kryterium bezprawności.

²³ Ibidem, s. 8–9.

²⁴ Ibidem, s. 9–10.

²⁵ Ibidem, s. 10–14.

²⁶ Art. 10 KKR: „W razie braku w Kodeksie karnym bezpośrednich wskazówek co do poszczególnych rodzajów przestępstw, wymierza się kary względnie środki ochrony socjalnej zgodnie z tymi artykułami Kodeksu karnego, które przewidują przestępstwa najbardziej podobne co do doniosłości i rodzaju, z zachowaniem przepisów ogólnej części niniejszego Kodeksu”.

Analizując zatem radzieckie definicje przestępstwa, można wyodrębnić następujące jego podstawowe cechy:

- przestępstwo jest zjawiskiem historycznie konkretnym i zmiennym;
- przestępstwo jest zamachem na panujące stosunki społeczne (tu ustanowione przez Władzę Robotniczo-Włóściańską);
- przestępstwo jest czynem społecznie niebezpiecznym (zagrożającym w pierwszej kolejności podstawom ustroju sowieckiego oraz określonemu porządkowi prawnemu)²⁷.

J. Makarewicz z jednej strony zarzucał tak pojmowanym przestępstwom brak znajomości techniki ustawodawczej. Jego zdaniem, powinno unikać się wciągania do ustaw tego, co należy do dziedziny nauk prawnych. Z drugiej strony jednak przypuszczał, iż była to pozorna ignorancja, kryjąca za sobą możliwość szerokiego, praktycznie nieograniczonego, stosowania kar. W opinii J. Makarewicza, dopuszczenie zasady analogii w połączeniu z klauzulą socjalistycznego poczucia prawnego (art. 9 KKR) „wskazują, że mamy do czynienia z kodeksem karnym o charakterze politycznym, rewolucyjnym, że uwaga ustawodawcy skierowana jest na tępienie ludzi o przeciwnym, niż panujący, poglądzie społecznym i prawnym”²⁸. Wprowadzenie zasady analogii w radzieckim prawie karnym wynikało w naturalny sposób z prawidłowości rozwoju rewolucyjnego wymiaru sprawiedliwości i uwarunkowane było brakiem dostatecznego doświadczenia ustawodawczego bolszewików oraz zmiennością sytuacji społeczno-politycznej. Praktyka stosowania analogii miała przyczynić się do szybkiej reakcji sądów na nowe przestępstwa, nie przewidziane w kodeksie, bez czekania na wydanie kolejnych ustaw²⁹. J. Makarewicz – powołując się na oficjalny komentarz do KKR – konkludował, że tego rodzaju stanowisko „odpowiada wszelkiej tyranii, wykonywanej w imię jakichkolwiek interesów, jest zupełnym zaprzeczeniem wolności i spokoju obywatela”³⁰. Natomiast zdaniem Władysława Woltera, „uchylenie zakazu analogii przestaje tu być jakimś wyłomem, jakimś wątpliwym rozszerzeniem a staje się wprost integralną częścią systemu nowego, jak cały ustrój sowiecki, czymś zgoła obcym innym ustawodawstwom karnym”³¹.

W KKR istniał podział na dwie kategorie przestępstw: 1) przestępstwa skierowane przeciwko podstawom nowego porządku prawnego, ustanowionego

²⁷ A. A. Gercenzon, op. cit., s. 296.

²⁸ J. Makarewicz, *Kodeks karny*, op. cit., s. 12.

²⁹ *Ugallownoje prawo. Obszczaja czasc. Praca zbiorowa*, A. A. Gercenzon, B. S. Oszerowicz, A. A. Piątkowski (red.), Moskwa 1939, s. 159–161.

³⁰ J. Makarewicz, *Kodeks karny*, op. cit., s. 13–14.

³¹ W. Wolter, *Czy uchylić zakaz analogii w prawie karnym?*, „Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne” 1936, s. 49–50.

przez władzę robotniczo-włościańską lub też przez nią uznane za najbardziej niebezpieczne oraz 2) wszelkie pozostałe przestępstwa (art. 27 KKR). Przy pierwszej kategorii przestępstw ustawa podawała minimum kary, poniżej którego sąd nie mógł zejść, przy drugiej zaś maksimum, którego sąd nie mógł przekroczyć³². W opinii J. Makarewicza, był to po prostu tradycyjny podział na zbrodnie i wykroczenia³³.

W dalszej części rozważań na temat KKR J. Makarewicz bardzo ogólnie scharakteryzował okoliczności wykluczające bezprawność czynu. W KKR występowały więc trzy przypadki: obrona konieczna (art. 19), wyższa konieczność i pomoc konieczna (art. 20) oraz prowokacja (art. 158 – jeżeli gwałt na osobie wywołany był przez równy lub cięższy gwałt). Podobnie odnosił się, nie próbując nawet ich komentować, zarówno do koncepcji winy (art. 11 KKR), jak i do zagadnień niepoczytalności, odpowiedzialności karnej nieletnich, usiłowania, zbiegu przestępstw oraz przedawnienia postępowania i wyrokowania. W tych fragmentach wstępu J. Makarewicz ograniczył się wyłącznie do opisu radzieckich rozwiązań, widocznie uznając, że nie były one jakimś istotnym *novum* w stosunku do analogicznych rozwiązań w „burżuazyjnym” prawie karnym. Krytycznie odniósł się natomiast do instytucji pomocnictwa, określając ją jako naiwną. W świetle art. 16 KKR za pomocników uważano tych, którzy współuczestniczą w dokonaniu przestępstwa przez rady, wskazówki, usuwanie przeszkód, ukrycie sprawców lub też przez zatarcie śladów przestępstw³⁴. „Naiwność” ta polegała na wyliczeniu wyczerpującym, a nie przykładowym, ale być może w przypadku niejasności odwoływanoby się do zasady analogii.

Znacznie więcej miejsca poświęcił J. Makarewicz problematyce kary³⁵. Uznał, że KKR zbyt lakonicznie zajął się „całą teorią karną o zadaniach kary”³⁶. Na mocy art. 8 KKR „karę oraz inne środki ochrony socjalnej stosuje się celem: a) ogólnego zapobieżenia nowym naruszeniom tak ze strony naruszającego, jak i ze strony innych niepewnych czynników społecznych (prewencja generalna), b) przystosowania naruszającego do warunków współżycia społecznego za pomocą poprawczego wpływu pracy, c) pozbawienia przestępców możliwości dokonywania dalszych przestępstw”.

W *Przewodnich zasadach prawa karnego RFSRR z roku 1919* o teoretycznych koncepcjach kary i jej stosowaniu stanowił art. 6, według którego prze-

³² I tak np. do pierwszej kategorii należało przestępstwo rozpowszechniania literatury kontrrewolucyjnej, karane pozbawieniem wolności minimum przez rok (art. 72 KKR), do drugiej kategorii należało z kolei przestępstwo wymuszenia, karane pozbawieniem wolności do dwóch lat (art. 194).

³³ J. Makarewicz, *Kodeks karny*, op. cit., s. 14.

³⁴ *Ibidem*, s. 15–18.

³⁵ *Ibidem*, s. 20–27.

³⁶ *Ibidem*, s. 20.

stępstwo, jako działanie lub zaniechanie niebezpieczne dla danego systemu stosunków społecznych, wywoływało konieczność zwalczania przestępstw przez władze państwowe. Dając w ten ogólny sposób uzasadnienie prawa karania zwraca uwagę na brak łączenia ich z ideologicznymi interesami państwa radzieckiego, czy też z konkretnymi zadaniami radzieckiego prawa karnego. W art. 7 zawarto z kolei określenie treści kary. Tu kary miały być środkami przymusowego oddziaływania, za pośrednictwem których władza chroniła dany system stosunków społecznych przed tymi, którzy ten system naruszyli³⁷. Przytoczone artykuły *Przewodnich zasad* miały na celu zastąpienie teorii kary-odpłaty, teorią kary-ochrony. Mamy tu do czynienia z wyraźnym, przynajmniej formalnym, wpływem pozytywistycznej włoskiej szkoły prawa karnego na sowieckie ustawodawstwo karne. Szkoła ta stworzyła „jurydyczną anatomię przestępstwa i przestępcy”. Zamiast kary, będącej w założeniu odpłatą, proponowała wprowadzenie sankcji ochrony społecznej, dostosowanej do niebezpiecznego charakteru sprawcy, a nie do charakteru popełnionego przestępstwa. Przesunięto więc punkt ciężkości przestępstwa na przestępcę. Dla tej szkoły ważniejszą była sprawa subiektywnej wartości przestępcy niż kwestia obiektywnych rozmiarów i skutków samego przestępstwa³⁸. Sami teoretycy radzieccy twierdzili, że na radzieckie prawo karne wyraźny wpływ wywierały poglądy przedstawicieli zaliczanych do szkoły socjologicznej³⁹. Czołowe miejsce wśród nich przyznawano Enrico Ferriemu, autorowi projektu nowego kodeksu karnego z roku 1921, który uwzględniał jego idee o społecznym niebezpieczeństwie przestępcy, o ochronie społecznej jako postulowanej treści prawa karnego i o rezygnacji z kategorii winy i kary. Wpływ Ferriego był widoczny głównie w tendencji do opierania odpowiedzialności karnej na społecznym niebezpieczeństwie sprawcy. Drugim przedstawicielem szkoły socjologicznej, chętnie wspomnianym przez radzieckich „uczonych”, był Franciszek Liszt⁴⁰.

W art. 10 *Przewodnich zasad* zawarto dodatkową, już „radziecką”, charakterystykę kary. Otóż radzieccy teoretycy⁴¹ przy wymiarze kary uwzględniali

³⁷ W. Mienszagin, Z. Wyszynska, *Radzieckie prawo karne*, Warszawa 1953, s. 104–108.

³⁸ Szerzej o roli szkoły pozytywistycznej we Włoszech pisał R. Lemkin w publikacji pt. *Kodeks karny faszystowski*, Warszawa 1929.

³⁹ I. Andrejew, *Podstawowe pojęcia nauki o przestępstwie*, Warszawa 1988, s. 100.

⁴⁰ „Życie niedawno zmarłego profesora Liszta stanowi przekonującą ilustrację tego, jak nieustanna, wybitna energia tego czołowego (krupniejszego) uczonego nie mogła przemóc biurokratycznej skostniałości (kosnost) oficjalnych (kryminalistów) niemieckich”. Cytat pochodzi ze wstępu do projektu części ogólnej kodeksu RSFR z 1921 r. Podaję go za I. Andrejewem, op. cit., s. 101.

⁴¹ Przewodnie zasady zostały przygotowane i podpisane przez zastępcę Ludowego Komisarza Sprawiedliwości Piotra Iwanowicza Stuczki. Zob. A. Bosiacki, op. cit., s. 163–238; zob. też: A. Sylwestrzak, *P. I. Stuczka i jego miejsce w radzieckiej nauce prawa*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego – Prawo” 1979, z. 7, s. 5–19.

okoliczność, że przestępstwo w społeczeństwie klasowym wywołane jest systemem stosunków społecznych, w którym żyje przestępca. Dlatego kara nie jest odpłatą za winę, odkupieniem winy. Stanowiąc środek ochrony, kara powinna być celowa, a równocześnie pozbawiona elementów udręczenia i nie powinna zadawać przestępcy niepotrzebnych i zbyt ciężkich cierpień (art. 26 KKR). Opierając się na przesłance, że przestępstwo jest społecznie uwarunkowane, wyprowadzono nawet wniosek o odrzuceniu winy jako podstawy odpowiedzialności karnej (sic!)⁴².

J. Makarewicz stwierdził, że KKR stoi na stanowisku kary celowej, gdzie dąży się do „poprawienia” przestępcy za pomocą pracy i oddziałuje odstraszająco na innych obywateli⁴³. W art. 32 KKR wymienione są następujące kary: wydalenie, pozbawienie wolności ze ścisłym odosobnieniem lub bez tego, roboty przymusowe bez straży, warunkowe zasądzenie, konfiskata majątku, grzywna, pozbawienie praw, zwolnienie ze służby, nagana publiczna, nałożenie obowiązku wyrównania szkody⁴⁴. Słusznie zauważył J. Makarewicz, że warunkowe zasądzenie, zwolnienie ze służby i nałożenie obowiązku wyrównania szkody nie są w istocie środkami karnymi. Przy warunkowym zasądzeniu wytknął błąd metodologiczny, gdyż można traktować sprawę jako „chwilowe zawieszenie” wykonania kary (a w takim razie sprawca został skazany na tę karę orzeczoną w wyroku) albo też już w samym ogłoszeniu wyroku tkwiła sankcja w postaci ujemy na czci (kara na dobrym imieniu). Zwolnienie ze służby należy raczej zaliczyć do kategorii utraty praw lub skutków zasądzenia. Nałożenie obowiązku wyrównania szkody było z kolei orzeczeniem sądu karnego z zakresu prawa cywilnego (proces adhezyjny)⁴⁵. Katalog kar z art. 32 KKR nie zawierał kary śmierci, natomiast w art. 33 przewidziano rozstrzelanie, dopuszczalne tam, gdzie kodeks stanowił o najwyższym wymiarze kary. „Użycie tego niewinnego wyrażenia – sarkastycznie oceniał J. Makarewicz – w miejsce określenia brutalnego: *kara śmierci* dowodzi niezwykle subtelnej delikatności ze strony ustawodawcy”⁴⁶.

Istotnym zagadnieniem dla J. Makarewicza w analizowanym KKR były zasady wymiaru kary, decydujące w jego opinii o swoistym charakterze radzieckiego prawa karnego. Już w jednym z najważniejszych dokumentów

⁴² Zob. przyp. 37.

⁴³ J. Makarewicz, *Kodeks karny*, op. cit., s.21.

⁴⁴ Zbliżone wyliczenie środków karnych znalazło się w *Przewodnich zasadach*. W KKR pominięto: ogłoszenie o bojkocie, ogłoszenie wrogiem ludu lub rewolucji, postawienie poza prawem. W akcie tym zastrzeżono, że wyliczenie posiada jedynie charakter przykładowy i podkreślano: „Kara powinna być wypracowywana w zależności od odrębności każdego poszczególnego przypadku oraz osoby przestępcy”. Ibidem, s. 228–229.

⁴⁵ J. Makarewicz, *Kodeks karny*, op. cit., s. 21–22.

⁴⁶ Ibidem, s. 21.

karno-prawnych okresu komunizmu wojennego, tj. w *Dekrecie o sądzie nr 1* z listopada 1917 r., zawarto ogólne zasady dotyczące wymiaru kary przez sąd, gdzie sumienie rewolucyjne i rewolucyjna świadomość sędziów stanowiły podstawowe kryterium przy wyborze konkretnej kary.

Dekrety władzy radzieckiej w pierwszym okresie kształtowania się radzieckiego prawa karnego posługiwały się sankcjami nieokreślonymi w rodzaju: „podlega karze z całą surowością ustaw rewolucyjnych”. Natomiast dawne ustawy carskie obowiązywały tylko o tyle, o ile takowe nie zostały obalone przez rewolucje i nie sprzeciwiały się rewolucyjnemu sumieniu i rewolucyjnej świadomości prawnej. W ten sposób swobodne uznanie sędziowskie przy wymierzaniu kary stało się cechą charakterystyczną radzieckich sądów i trybunałów⁴⁷.

Uogólniając tę praktykę, w art. 11 *Przewodnich zasad* ustalono kryteria, którymi sąd powinien kierować się przy wydaniu wyroku; są to: stopień i charakter, w jakim osoba przestępca była niebezpieczna dla współżycia oraz stopień i charakter niebezpieczeństwa samego przestępstwa. W tym celu sąd miał: badać okoliczności popełnienia przestępstwa, ustalać osobowość przestępca według charakteru popełnionego czynu, pobudek i sposobu życia przestępca, ustalać stopień społecznego niebezpieczeństwa przestępstwa w konkretnym miejscu i czasie.

Leninowskie dyrektywy o granicach swobodnego uznania sędziowskiego przy wymierzaniu kary znalazły bezpośrednie odzwierciedlenie w KKR. Tak więc, zgodnie z art. 24 KKR, sąd miał uwzględniać stopień niebezpieczeństwa grożącego ze strony samego sprawcy, jak i ze strony przestępstwa przez niego dokonanego⁴⁸. W art. 25 KKR zostały podane bliższe wskazówki, jak powyższe zasady należało interpretować. Rozróżniano więc pobudki (z jednej strony głód i nędza, z drugiej chęć zysku) oraz stopnie świadomości sprawcy, filtrowano jego przeszłość (recydywista, przestępca zawodowy), nastawienie woli (świadome, zaplanowane działanie, niedbalstwo, lekkomyślność, okrucieństwo, przebiegłość, afekt, groźba, przymus). Lwowski profesor wyeksponował jednak spośród tych wskazówek dwie, które zamazywały czystość obrazu i nakazywały zwracać uwagę na to, czy przestępstwa dokonano w interesie przywrócenia

⁴⁷ W roku 1918 W. I. Lenin pisał: „W jednym miejscu posadzą do więzienia dziesięciu bogaczy, tuzin szachrajów, pół tuzina robotników, wykręcających się od pracy... W drugim miejscu – każą im czyścić ustępy. W trzecim – dadzą im, po odsiedzeniu kary, żółte legitymacje, aby cały lud aż do chwili ich poprawy miał nadzór nad nimi, jako ludźmi szkodliwymi. W czwartym – rozstrzelają na miejscu jednego z dziesięciu winnych pasożytnictwa. W piątym – wymyślą kombinacje różnych środków i w drodze, na przykład warunkowego uwolnienia osiągną prędko poprawę zdolnych do poprawy elementów spośród bogaczy, inteligentów burżuazyjnych, szachrajów i chuliganów”. *Dzieła wybrane*, t. 2, Wydaw. Książka i Wiedza, 1949, s. 296.

⁴⁸ J. Makarewicz, *Kodeks karny*, op. cit., s. 25.

władzy burżuazji, czy też w interesie wyłącznie osobistym sprawcy, a także czy przestępstwo było skierowane przeciwko państwu, czy też jednostce.

Według radzieckiego prawa karnego w pierwszej kolejności przy określaniu wymiaru kary kładziono nacisk na fakt, czy przestępstwo nie służyło przywróceniu władzy burżuazyjnej, czy nie jest skierowane przeciwko ustrojowi państwa, a dopiero w drugiej – na cechy indywidualne (podmiotowe i przedmiotowe) przestępstwa. „Ustawodawca – pisał J. Makarewicz – uważa za stosowne ten czynnik podkreślić jako rozstrzygający przy każdym wymiarze kary nawet za przestępstwa pospolite. Tak zatem kodeks otrzymuje charakter ustawy wyjątkowej, przejściowej, bo trudno operować pojęciem „kontrrewolucji” jako pojęciem trwałym przez pięćdziesiąt lat, kodeks robi wrażenie ustawy wydanej w epoce jakiejś przejściowej, w której, jak w czasie wojny, sprowadza się wszystko przede wszystkim do wspólnego mianownika – walki z nieprzyjacielem”⁴⁹.

W KKR karę traktowano jako środek ochronny, nawiązując do szkoły włoskiej⁵⁰. Obok tych zasadniczych środków wprowadzono tzw. inne środki ochrony socjalnej, które J. Makarewicz zakwalifikował do środków zabezpieczających (art. 46–50 KKR). Sąd stosował je w przypadku: 1) gdy oskarżonemu nie wymierzono kary, ale sąd uznawał go za społecznie niebezpiecznego (wtedy umieszczano go w zakładzie dla umysłowo upośledzonych lub moralnie zaniebanych bądź też w zakładzie leczniczym), 2) gdy skazanego uznano za społecznie niebezpiecznego wskutek nadużycia zawodu, działalności lub stanowiska, na okres 5 lat, 3) gdy oskarżonego uznano za społecznie niebezpiecznego ze względu na przestępczą przeszłość lub stosunki ze środowiskiem przestępczym w danej miejscowości (w tych przypadkach można go było wydalic na okres 3-letni z danej miejscowości z zakazem zamieszkiwania również w niektórych innych miejscowościach).

J. Makarewicz podzielił się wątpliwościami, widząc niekonsekwencje radzieckiego ustawodawcy przy konstruowaniu tych przepisów. Zastanawiał się, dlaczego „wydalenie z państwa” jest środkiem karnym, a „wydalenie z miejscowości” środkiem ochrony socjalnej; dlaczego pozbawienie praw lub zwolnienie ze służby jest karą, a zakaz jakiegokolwiek urzędu środkiem ochrony socjalnej. Wspomniane środki karne mieściły w sobie czynnik celowości i zabezpieczenia społecznego, a owe środki ochrony socjalnej nie były pozbawione pierwiastka kary. Zdaniem J. Makarewicza, czynnik „czystego zabezpieczenia społecznego” zawierały jedynie: zamknięcie w zakładzie dla

⁴⁹ Ibidem, s. 27.

⁵⁰ M. Filar uznał za przesadzone spotykane w piśmiennictwie zachodnim twierdzenie, iż mamy tu do czynienia z adaptacją też i poglądów szkoły pozytywistycznej włoskiej w nowych warunkach radzieckich (*W służbie utopii*, op. cit., s. 20).

upośledzonych, leczenie przymusowe i oddanie rodzinie za poręczeniem⁵¹. Generalnie można by się zgodzić z argumentacją J. Makarewicza, bo widoczne są tu pewne sprzeczności. Moim zdaniem jednak, ustawodawca radziecki nie miał zamiaru regulować w KKR środków zabezpieczających.

Komentując część szczegółową KKR, J. Makarewicz przede wszystkim zwrócił uwagę na charakterystyczne dla całego kodeksu pojęcie „kontrrewolucji”. Z tego powodu Grzegorz Wirszubski w artykule pt. *Ochrona państwa w prawie karnym Unii Sowieckiej z uwzględnieniem projektu Kryleni* KKR nazwał wręcz Kodeksem wojny domowej⁵². Kontrrewolucyjnym było nie tylko działanie, które zmierzało do obalenia władzy robotniczo-chłopskiej, ale także działanie skierowane „ku wspomaganie tej części burżuazji międzynarodowej, która nie uznaje komunistycznego systemu własności” (art. 57 KKR)⁵³. Pojemność tego pojęcia wynikała z ust 2 art. 57, gdzie za kontrrewolucyjne uznawano także takie niebezpośrednie działanie, które już „w wyobrażeniu” sprawcy przedstawiało się jako zamach na zasadnicze polityczne lub gospodarcze zdobycze rewolucji proletariackiej. W opinii J. Makarewicza, ujęcie to było zbyt szerokie⁵⁴.

Lwowski profesor poddał krytyce system sowieckich przestępstw gospodarczych, negatywnie odnosząc się do przemian gospodarki, polegających na zniesieniu własności prywatnej i powrotu do „prymitywnych form gospodarki komunistycznej”⁵⁵. Nieprzychylnie odniósł się również do przestępstw naruszających przepisy o rozdziale Kościoła od państwa (rozdz. III, art. 119–125 KKR). Karanie za wykładanie nauk religijnych w państwowych zakładach naukowych, za wykładanie nieletnim nauk religijnych w zakładach prywatnych, za dokonywanie oszukańczych czynności w celu wywołania zabobonów wśród mas ludności itp. ocenił jako przejaw zacieklej wrogości władz wobec religii⁵⁶.

Spośród przestępstw przeciwko życiu i zdrowiu dużo miejsca J. Makarewicz poświęcił przestępstwu spędzenia płodu⁵⁷. Radziecki ustawodawca nie wprowadził ochrony życia przyszłego dziecka, ograniczał się tylko do ochrony życia lub zdrowia kobiety ciężarnej. Oficjalna argumentacja autorów KKR,

⁵¹ J. Makarewicz, *Kodeks karny*, op. cit., s. 30–31.

⁵² G. Wirszubski, *Ochrona państwa w prawie karnym Unii Sowieckiej z uwzględnieniem projektu Krylenki*, „Rocznik Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej”, Wilno 1933, s. 245.

⁵³ *Sowieckie uogolnowe prawo. Czast osobiennaja. Praca zbiorowa*, A. A. Gercenzon i Z. A. Wyszynska (red.), Moskwa 1951, s. 30–66.

⁵⁴ J. Makarewicz, *Kodeks karny*, op. cit., s. 31–32.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 38.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 36–38.

⁵⁷ Art. 146 KKR: „Spędzenie płodu za zgodą matki albo sztuczne przerwanie ciąży przez osoby nieposiadające do tego należycie stwierdzonego lekarskiego, lub nawet i przez osoby posiadające specjalne lekarskie przygotowanie, lecz nie w odpowiednich warunkach podlega karze – pozbawienia wolności lub przymusowych robót na okres jednego roku”.

że „z chwilą wejścia socjalizmu w głąb życia społeczeństw, żadna matka nie będzie potrzebowała spędzać płód, obecnie jednak wobec pozostałości systemu kapitalistycznego Rosji niejedna ciężarna jest w trudnym położeniu ekonomicznym i dlatego kodeks karny nie ściga spędzenia płodu” nie przekonała J. Makarewicz. Badacz ten rozumowanie to porównał do teorii anarchistów, zapowiadających przyjście takiej epoki w życiu ludzkości, „iż nie będzie potrzeba ustaw, gdyż wobec wysokiego stopnia altruizmu i miłości bliźniego jednostki ludzkie nie będą zdolne do działania na szkodę innych”⁵⁸.

Zastanawiające jest, że J. Makarewicz, ustosunkowując się do przepisów zawartych w części szczegółowej KKR, nie dostrzegł, że była mało obszerna (zaledwie 170 artykułów), w porównaniu z innymi europejskimi kodyfikacjami prawa karnego. Tak skromną liczbę kodeksowych stanów faktycznych tłumaczyło zastosowanie zasady analogii, dającej sędziemu możliwość tworzenia stanów faktycznych *ad hoc*. Uderzająca jest też hierarchia przestępstw, która z pewnością nie była przypadkowa: w pierwszej kolejności ujęto przestępstwa kontrrewolucyjne i przeciwko władzy, w drugiej – naruszające przepisy o rozdziale kościoła od państwa – gospodarcze, a dopiero na końcu – przeciwko życiu, zdrowiu, godności osobistej i mieniu prywatnemu.

3. Radzieckie ustawodawstwo karne w poglądach R. Lemkina

W okresie międzywojennym R. Lemkin opublikował trzy opracowania dotyczące prawa karnego Rosji Sowieckiej; były to: *Kodeks karny Republiki Sowieckich*⁵⁹, *Kodeks karny Rosji Sowieckiej 1927*⁶⁰ i *Ustawodawstwo karne Rosji Sowieckiej*⁶¹. W pierwszym, wspólnie z Tadeuszem Kochanowiczem, przetłumaczył tekst kodeksu z roku 1922 na język polski. Autorem słowa wstępnego do tegoż wydania był Juliusz Makarewicz, który wyjaśnił, iż idea przetłumaczenia radzieckiego kodeksu na język polski powstała na „Seminarium Kryminalistycznym” Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. W drugiej z wymienionych prac, z przedmową Wacława Makowskiego, R. Lemkin już samodzielnie przetłumaczył tekst kodeksu z roku 1927 i opatrzył go obszernym wstępem.

⁵⁸ J. Makarewicz, *Kodeks karny*, op. cit., s. 43–44.

⁵⁹ R. Lemkin, *Kodeks karny Republiki Sowieckich*, Warszawa 1927.

⁶⁰ Idem, *Kodeks karny Rosji Sowieckiej 1927*, Warszawa 1928.

⁶¹ Idem, *Ustawodawstwo karne Rosji Sowieckiej*, „Podręczna Encyklopedia Prawa Karnego”, z. 25, Warszawa 1938, s. 1581–1587.

W swojej przedmowie W. Makowski zwrócił uwagę na kilka charakterystycznych prawidłowości, występujących w radzieckim prawie karnym⁶². Stwierdził przede wszystkim, niespotykaną w innych ustawodawstwach, zmienność tego prawa, gdyż poprzedni kodeks obowiązywał zaledwie pięć lat. Twórcy nowego kodeksu dążyli do usunięcia z prawa i życia społecznego kary i zastąpienia jej środkami ochrony społecznej. Było to jednak zwykłe przemianowanie kary na „środek ochrony społecznej” bez jednoczesnej zmiany ich istoty. Pod nazwą zapożyczoną m.in. z włoskiej szkoły pozytywistycznej ukryto dawną karę ze wszystkimi jej podstawowymi cechami. Kodeks radziecki zachował w rzeczywistości dotychczasowe, pospolite środki karne, a nawet przywrócił te, które były sprzeczne z prawami człowieka i obywatela, z zasadą odpowiedzialności indywidualnej (ogłoszenie wroga ludu pracującego, konfiskata majątku). Kodeks karny z roku 1927 – zdaniem W. Makowskiego – nie wnosił żadnego postępu ani nawet głębszej reformy do zasad walki z przestępstwem w porównaniu z jej stanem przed rewolucją październikową. „To nie jest nawet – pisał W. Makowski – przelewanie nowego wina do starych beczek, to po prostu opatrywanie nowymi modnymi etykietami starych wyschłych butelek”⁶³.

Powyższe uwagi znacznie poszerzył R. Lemkin (już wtedy uczeń-seminarzysta W. Makowskiego na UW) w swoim wstępie pt. *Dzieje i charakter kodeksu karnego Rosji Sowieckiej (R.S.F.S.R)*⁶⁴. Analizując rozwój radzieckiego ustawodawstwa ustalił, iż carski kodeks kar głównych i poprawczych z roku 1885 nie został od razu zniesiony i obowiązywał do 30 listopada 1918 r. Władze radzieckie zezwalały na jego stosowanie o tyle, o ile dane przepisy nie pozostawały w sprzeczności z „rewolucyjnym sumieniem” i „rewolucyjnym porządkiem prawnym” (*Dekret o sądzie nr 1* z 24 listopada 1917 r.). Zdaniem R. Lemkina, dopiero 30 listopada 1918 r. Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy wydał „postanowienie o ludowych sądach Rosyjskiej Socjalistycznej Republiki”. Wypowiedziane w nim były następujące zasady: „Przy rozpatrywaniu wszystkich spraw sądy ludowe stosują dekrety robotniczo-włościańskiego rządu, a w braku odpowiedniego dekretu lub na wypadek niedostateczności tegoż kierują się socjalistycznym poczuciem prawnym” i dalej: „Zabrania się powoływania się w wyrokach i postanowieniach na ustawy obalonych rządów”. Tak więc cytowane „postanowienie” całkowicie zakazało stosowania carskiego ustawodawstwa karnego, nie tworząc jednak własnego. „Rosja sowiecka – pisał R. Lemkin – weszła więc w okres prawa ustnego. Przy rozpatrywaniu przestępstw sądy nie

⁶² R. Lemkin, *Kodeks karny Rosji*, op. cit., s. 5–7.

⁶³ *Ibidem*, s. 6.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 8–9.

były związane żadnymi ustawami”. Zauważmy, że Lemkin całkowicie pominął w swoich rozważaniach *Dekrety o sędzie nr 2 i 3*, i w związku z tym nie można chyba do końca zgodzić się z jego tezą o funkcjonowaniu jedynie „ustnego prawa karnego”⁶⁵. W dalszej części krótko omówił kolejne etapy powstawania kodeksu karnego z 1926 r. I tak w grudniu 1919 r. pojawiła się pierwsza próba stworzenia radzieckiego pisanego prawa karnego w postaci *Przewodnich zasad prawa karnego*. Akt ten, zawierający fragmenty myśli prawnych, pozbawiony charakteru kodyfikacji, wyrażał zasadę, że w społeczeństwie klasowym przestępstwo jest wynikiem warunków społecznych, wśród których przestępca żyje, a kara nie jest odpłatą ani też ekspiacją winy, lecz jedynie i wyłącznie środkiem ochrony społecznej. Ponadto Lemkin zwrócił uwagę, iż dekret ten nie wyszczególnił środków ochrony społecznej, nie określił stanów faktycznych, pozostawiając sądom na tym polu dotychczasową swobodę. „Pierwszą normalną kodyfikacją sowiecką”, jak określił, był kodeks karny RSFSR z roku 1922. Rewolucyjny i klasowy kodeks za cel kary uważał ochronę społeczeństwa, a nie odpłatę. W tym względzie można dostrzec szereg niekonsekwencji, gdyż obok środków ochrony społecznej wprowadzono także zwykłe środki karne. Po utworzeniu ZSRR, Centralny Komitet Wykonawczy Związku uchwalił 31 października 1924 r. *Główne zasady ustawodawstwa karnego ZSSR i Republik Związkowych*⁶⁶, co pociągnęło za sobą konieczność gruntownej przeróbki kodeksu karnego z 1922 r. Nowy kodeks karny wszedł w życie 1 stycznia 1927 r.

Interesujące są rozważania R. Lemkina na temat **formalnego** (podkr. – M. M.) wpływu pozytywnej, włoskiej szkoły prawa karnego na sowieckie ustawodawstwo karne, a w szczególności na kodeks z roku 1927⁶⁷. O roli szkoły pozytywistycznej we Włoszech R. Lemkin pisał szerzej w publikacji pt. *Kodeks karny faszystowski*⁶⁸. Otóż – jak podaje R. Lemkin – we wrześniu 1919 r. „przywódcy szkoły pozytywistycznej” Enrico Ferriemu powierzono kierownictwo nad pracami komisji, mającej przygotować projekt nowego kodeksu karnego⁶⁹. W styczniu 1921 r. komisja przedłożyła go (zawierał tylko część ogólną) ministrowi sprawiedliwości. „Projekt ten – w opinii R. Lemkina – dokonał przewrotu w ustawodawstwie karnym, przesuwając punkt ciężkości z winy na niebezpieczeństwo, z przestępstwa na przestępcę, z kary na środki

⁶⁵ Widzimy rozbieżności w ustaleniach R. Lemkina w porównaniu z opiniami współczesnych polskich historyków prawa (A. Bosiackiego, T. Maciejewskiego, S. Płazy i K. Sójki-Zielińskiej), którzy twierdzą, że dopiero *Dekret o sędzie nr 3* całkowicie zakazywał stosowania przedrewolucyjnego prawa.

⁶⁶ Obecnie tłumaczone jako *Zasady przewodnie ustawodawstwa karnego ZSRR*. M. Filar, op. cit., s. 19–20.

⁶⁷ R. Lemkin, *Kodeks karny Rosji*, op. cit., s. 9–10.

⁶⁸ Idem, *Kodeks karny faszystowski*, op. cit.

⁶⁹ Ibidem, s. 8.

zabezpieczające, z odpłaty na zabezpieczenie”⁷⁰. I dalej podaje: „Projekt Ferriego oparł się na zasadniczej idei szkoły pozytywistycznej, przyznającej państwu jedynie prawo obrony przed społecznie niebezpiecznymi jednostkami, a odmawiającej zasadniczo państwu praw badania winy moralnej sprawcy [...]. Zresztą zagadnienie takie należeć powinno, zdaniem Ferriego, do religii, etyki i filozofii, a nie do prawa [...]. Państwo powinno zatem interesować się tylko szkodliwością sprawcy dla społeczeństwa, a stopień niebezpieczeństwa, grożącego społeczeństwu ze strony sprawcy, powinien być jedyną przesłanką dla zastosowania odpowiednich sankcji. Sprawcy nie należy karać, lecz po zbadaniu charakteru jego osobowości, należy go albo usunąć ze społeczeństwa, albo starać się o jego poprawę, o ile jest to możliwe. Kara zatracza więc charakter odpłaty, a nabiera charakteru celowości”⁷¹. A zatem celowość kary nakazuje stosować ją do wszystkich społecznie niebezpiecznych jednostek, bez względu na ich winę moralną. W projekcie tym karę zastąpiono sankcją ochrony społecznej, nadając jej charakter zabezpieczający, a nie represyjny. Z powodu zmian politycznych we Włoszech nigdy jednak nie wszedł on w życie.

W dalszych rozważaniach R. Lemkin dowodzi, że dorobek włoskiej szkoły prawa karnego znany był twórcom sowieckich kodeksów. W szeregu instytucji kodeksu karnego z 1927 r. widoczny był wpływ szkoły włoskiej. Odnosiło się to przede wszystkim do tzw. „stanu niebezpiecznego”⁷². Art. 7 kodeksu karnego RSFSR (dalej: KKR) stanowił: „W stosunku do osób, które popełniły społecznie niebezpieczne czyny lub które są niebezpieczne ze względu na ich łączność z przestępczym środowiskiem lub ze względu na ich przeszłą działalność, mają zastosowanie środki ochrony społecznej o charakterze sądowo-poprawczym, leczniczym lub leczniczo-wychowawczym”⁷³. Stan niebezpieczny był tu ujęty bardzo szeroko, w konsekwencji – według cytowanego artykułu – można było znaleźć się w kolizji z prawem karnym nawet bez popełnienia konkretnego czynu przestępczego. Sowiecki kodeks wprowadził także środki ochrony społecznej, usuwając z terminologii element karny. W myśl art. 9 KKR, „Środki ochrony społecznej stosuje się w celu:

- a) zapobieżenia nowym przestępstwom ze strony osób, które je popełniły;
- b) oddziaływania na innych niezdecydowanych członków społeczeństwa;

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Ibidem, s. 9–10.

⁷² I. Andrejew – pisząc na temat rodowodu społecznego niebezpieczeństwa czynu – konstatuje, iż – mimo wpływów szkoły socjologicznej na prawo radzieckie – w pierwszym okresie jego istnienia trudno jest powiązać koncepcję „społecznego niebezpieczeństwa czynu” z twórczością Liszta lub innego teoretyka szkoły socjologicznej (op. cit., s. 102–103).

⁷³ R. Lemkin, *Kodeks karny Rosji*, op. cit., s. 21.

- c) przystosowania sprawców przestępstw do warunków współżycia w państwie pracy.

Środki ochrony społecznej nie mogą mieć na celu wyrządzenia fizycznego bólu lub poniżenia godności ludzkiej i do odpłaty i kary nie zmierzają⁷⁴. Jak się jednak okazuje, pomimo zmian w terminologii, środki te nadal służyły karaniu przestępcy. Wprowadzenie „tych nowości” do kodeksu było jednak konieczne i celowe, ponieważ ustawodawca radziecki wyeliminował z niego zasadę *nullum crimen sine lege poenali*, na której opierają się wszystkie współczesne kodeksy karne. „Aby uzasadnić wyrugowanie tej zasady z kodeksu, zostały środki karne przeafasonowane na środki ochrony społecznej. Skoro bowiem usunięta została z kodeksu poena – zbędna okazała się zdaniem ustawodawców sowieckich zasada: *nullum crimen sine lege*”⁷⁵. R. Lemkin zwrócił także uwagę na klasowy charakter KKR. Pisał o tym wnikliwie w *Ustawodawstwie karnym Rosji Sowieckiej*⁷⁶. Marksizm, zdaniem radzieckich teoretyków prawa, ujawniał klasową treść prawa karnego, opartą na stosunkach materialnych między ludźmi, na stosunku panowania i podległości. Prawo karne stosowano jako środek walki, prowadzonej przez burżuazję przeciwko masom ludowym. Przestępstwa są rezultatem klasowych przeciwieństw.

Rządzący komuniści twierdzili, że deklarowana równość jest tylko formalna, a nierówność jest treścią tego prawa. Poglądy te rozwijał w swoich pracach W. I. Lenin, wskazując m.in. że państwa burżuazyjne wydają kodeksy karne dla ułatwienia politycznej walki rządów z proletariatem. Liberalne koncepcje w postaci zawieszenia wykonania kary lub przedterminowego zwolnienia były, zdaniem W. I. Lenina, wykorzystywane dla zamaskowania zasadniczej, reakcyjnej polityki państw burżuazyjnych.

W. I. Lenin wykreował podstawy radzieckiej polityki karnej twierdząc, że była ona jedną z istotnych części składowych działalności dyktatury proletariatu. Represja nie była jedynie środkiem ochrony zdobyczy rewolucji, lecz miała odgrywać czynną rolę w budowaniu społeczeństwa komunistycznego. Wychowanie proletariatu w duchu nowej dyscypliny nie mogło jednak obejść się bez przymusu⁷⁷. W myśl tych założeń skonstruowano art. 1 KKR w brzmieniu następującym: „Ustawodawstwo karne RSFSR ma za zadanie ochronę socjalistycznego państwa robotników i włościan oraz zaprowadzonego w nim porządku prawnego przed społecznie niebezpiecznymi

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ K. Müller, *Środki ochrony społecznej w sowieckim kodeksie karnym*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1932, nr 1, s. 8.

⁷⁶ R. Lemkin, *Ustawodawstwo karne*, op. cit., s. 3–4. Zob. też więcej na ten temat: A. Bosiacki, op. cit., s. 216–238.

⁷⁷ R. Lemkin, *Ustawodawstwo karne*, op. cit., s. 2–3.

czynami (przestępstwami) drogą stosowania, do osób, które je popełniają, środków ochrony społecznej, w niniejszym kodeksie wskazanych”⁷⁸.

Na powyższym przykładzie widać, że KKR był sumą idei w dziedzinie prawa karnego szkoły włoskiej i radzieckiej. Ukoronowaniem „klasowości” był art. 45: „Przy wymiarze skazanemu środka ochrony społecznej o charakterze sędowopoprawczym sąd kieruje się: a) wskazówkami ogólnej części niniejszego kodeksu; b) wymiarami wskazanymi w części szczegółowej w tym artykule, który przewiduje dany rodzaj przestępstwa; c) swoim socjalistycznym poczuciem prawnym, uwzględniając niebezpieczeństwo grożące społeczeństwu ze strony dokonanego przestępstwa, okoliczności sprawy i osobę sprawcy”⁷⁹. Owe „socjalistyczne poczucie prawne” to było poczucie klasowe, proletariackie, które ma być u sędziego przy orzekaniu zgodne z celami rewolucji.

W dalszych rozważaniach na temat KKR, R. Lemkin skoncentrował się na pojęciu przestępstwa. Kodeks z roku 1927 (jak i kodeks z 1922 r.) podawał rodzajowe określenie przestępstwa. W art. 6 KKR za społecznie niebezpieczne uznano „każde działanie lub zaniechanie, skierowane przeciwko ustrojowi sowieckiemu lub naruszające porządek prawny zaprowadzony przez władzę robotniczo-właścianańską na okres przejściowy prowadzący do ustroju komunistycznego”⁸⁰. To szerokie określenie dopuszczało interpretację prowadzącą do tego, iż właściwie każde działanie lub zaniechanie obywatela mogło być naruszeniem porządku prawnego. Uzupełnieniem tego artykułu był niewątpliwie art. 16: „Jeśli jakiegokolwiek społecznie niebezpieczne działanie nie jest wprost przewidziane w kodeksie niniejszym, wówczas zasadę i zakres odpowiedzialności za nie określa zgodnie z tymi artykułami kodeksu, które przewidują przestępstwa najbardziej podobne co do rodzaju”⁸¹. Artykuł ten wprowadzał zasadę analogii, łamiąc zasadę *nullum crimen, nulla poena sine lege*. Słusznie zauważył R. Lemkin, że w świetle tych przepisów każdy obywatel był potencjalnym kandydatem na przestępcę.

Według art. 19 KKR przestępstwem był nie tylko czyn dokonany lub usiłowany, lecz nawet czynności przygotowawcze do tegoż czynu: „Usiłowanie jakiegokolwiek przestępstwa zarówno działania przygotowawcze do przestępstwa, przejawiające się w wyszukiwaniu lub przystosowaniu narzędzi, środków i w wytworzeniu warunków przestępstwa są ścigane w ten sam sposób, jak przestępstwo dokonane [...]”⁸². R. Lemkin uznał karalność czynności

⁷⁸ Ibidem, s. 20.

⁷⁹ Ibidem, s. 31.

⁸⁰ Ibidem, s. 21.

⁸¹ Ibidem, s. 24.

⁸² Ibidem, s. 25.

przygotowawczych za oryginalną nowość zarówno względem ustawodawstwa europejskiego, jak i w stosunku do kodeksu karnego z roku 1922. Innowacja ta pozostawała w ścisłym związku z teorią stanu niebezpiecznego, która przeszła na grunt prawa sowieckiego ze szkoły włoskiej. „Jeśli bowiem – pisze – punktem wyjścia jest niebezpieczeństwo, grożące społeczeństwu ze strony sprawcy, to każdy przejaw owego niebezpieczeństwa, a więc także czynności przygotowawcze, nakazywał społeczeństwu obronę”⁸³.

R. Lemkin dostrzegł również charakterystyczną konstrukcję obrony koniecznej, ujętą w art. 13 KKR: „Środki ochrony społecznej nie będą wcale stosowane względem osób, które popełniły czyny, przewidziane w ustawach karnych, jeśli sąd uzna, że te czyny popełnione zostały w stanie obrony koniecznej przed zamachem na władzę sowiecką lub na osobę i prawa broniącego się lub innej osoby, jeżeli przy tym nie dopuszczono się przekroczenia granic obrony koniecznej [...]”⁸⁴. Komentując ten przepis trafnie skonstatował, że taka ingerencja w uprawnienia policyjne przy obronie władzy mogła zatrzeć granice między obroną konieczną a samowolą. „Ta nieszczęśliwa konstrukcja – zdaniem R. Lemkina – da się wytłumaczyć tylko hipertrofią władzy państwowej w życiu sowieckim”⁸⁵.

Stworzony w KKR system tzw. środków ochrony społecznej był nieudolną próbą kalkowania dorobku włoskiej szkoły prawa karnego. Analizując go, R. Lemkin powołał się na opinię W. Makowskiego, według którego kodeks sowiecki jedynie „proklamował” usunięcie elementu kary przez zastąpienie go elementem ochrony społecznej. Środkami ochrony społecznej według KKR były: 1) środki o charakterze sędowo-poprawczym (art. 20 KKR), 2) środki o charakterze leczniczym (art. 24), 3) środki o charakterze leczniczo-wychowawczym (art. 26 KKR)⁸⁶. Pierwszą kategorię tychże środków stosowano względem sprawców pełnoletnich i poczytalnych, drugą – względem sprawców, którzy w czasie popełnienia przestępstwa znajdowali się w stanie niepoczytalności, trzecią – względem nieletnich. Ogłoszenie wrogiem ludzi pracy, jako najsurowszego

⁸³ Ibidem, s. 12.

⁸⁴ Ibidem, s. 23.

⁸⁵ Ibidem, s. 13. Przekroczenie granic obrony koniecznej było okolicznością łagodzącą (art. 48 KKR). Według kodeksu z roku 1922 było to przestępstwo *sui generis*.

⁸⁶ Środkami ochrony społecznej o charakterze sędowo-poprawczym były m.in.: ogłoszenie za wroga ludu, pozbawienie wolności ze ścisłym lub bez ścisłego odosobnienia, przymusowe roboty bez pozbawienia wolności, wydalenie z granic RSFSR. Do środków ochrony społecznej o charakterze leczniczym należały: przymusowe leczenie i umieszczenie w zakładzie leczniczym w połączeniu z odosobnieniem. Środki ochrony społecznej o charakterze leczniczo-wychowawczym polegały na: oddaniu nieletniego pod opiekę rodziców czy krewnych, jeśli mieli możliwość utrzymywania go, oddaniu go pod opiekę innych osób i zakładów lub umieszczeniu w specjalnym zakładzie leczniczo-wychowawczym.

spośród środków o charakterze sędowo-poprawczym, uznał R. Lemkin za instytucję typowo odwetową. W art. 21 KKR „wstydliwie” – jak określił R. Lemkin – ukryto karę śmierci: „Dla walki z najbardziej ciężkimi przestępstwami zagrażającymi podstawom władzy sowieckiej i ustroju sowieckiego, aż do odwołania przez Centralny Komitet Wykonawczy ZSRR, wypadkach, specjalnie przewidzianych w poszczególnych artykułach niniejszego kodeksu, stosuje się rozstrzelanie jako wyjątkowy środek ochrony państwa ludzi pracy”⁸⁷.

Charakteryzując część szczegółową KKR, R. Lemkin zwrócił przede wszystkim uwagę na to, że tworzy ją zaledwie 141 artykułów. Tak skromną liczbę kodeksowych stanów faktycznych tłumaczyło zastosowanie zasady analogii, dającej sędziemu możliwość tworzenia stanów faktycznych *ad hoc*⁸⁸.

4. Podsumowanie

Analizując wypowiedzi J. Makarewicza i R. Lemkina w okresie międzywojennym o radzieckim prawie karnym można skonstatować, że odnosili się oni do niego zdecydowanie krytycznie. Świadczą o tym ich uwagi wstępne do radzieckiego kodeksu karnego z 1922 i 1927 r. J. Makarewicz swoje poglądy wyrażał konsekwentnie. Radziecki kodeks karny z roku 1927, ze względu na zastąpienie w nim kar środkami ochrony społecznej, nazwał kodeksem środków zabezpieczających społeczeństwo przed przestępcą⁸⁹.

Stricte jurydyczne badania radzieckiego prawa karnego prowadzone przez J. Makarewicza i R. Lemkina były pierwszymi tego typu na gruncie polskich nauk prawnych. Badaczy tych można uznać za prekursorów studiów nad radzieckim prawem karnym materialnym. Uwagi wstępne do kodeksu karnego z 1922 i 1927 r. utrzymane były w granicach naukowego przedstawienia jego zasad i poszczególnych przepisów. Posługiwali się oni przy tym językiem prawniczym.

Dociekania J. Makarewicza i R. Lemkina stanowią cenne źródło informacji na temat wiedzy polskiej o stanie prawa radzieckiego.

⁸⁷ R. Lemkin, *Kodeks karny Rosji*, op. cit., s. 26.

⁸⁸ Część szczegółowa dzieliła się na następujące rozdziały: przestępstwa kontrrewolucyjne, przestępstwa przeciwko władzy, przestępstwa o rozdziale kościoła od państwa, przestępstwa gospodarcze, przestępstwa przeciwko życiu, zdrowiu i godności osobistej, przestępstwa majątkowe, naruszenie przepisów, ochraniających zdrowie, bezpieczeństwo i porządek publiczny, przestępstwa wojskowe (art. 58–175).

⁸⁹ Zob. przyp. 17, s. 104–105.